

ТОВАРИСТВА ДОПОМОГИ НУЖДЕНИМ УЧНЯМ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Проаналізовано роль товариств допомоги нужденним учням Таврійської губернії в системі громадської благодійності регіону. Визначені основні напрями діяльності та особливості функціонування цих спілок. Висвітлено історію Євпаторійських, Керченських, Севастопольських, Сімферопольських, Ялтинських товариств, що підтримували незаможних учнів наприкінці XIX – на початку XX сторіччя. Встановлено, що представники місцевої інтелігенції брали активну участь в роботі цих добродійних об'єднань.

Ключові слова: благодійність, товариства допомоги нужденним учням, Таврійська губернія, освіта.

Проанализирована роль обществ, поддерживавших нуждающихся учеников Таврической губернии, в системе общественной благотворительности в регионе. Определены основные направления деятельности и особенности функционирования организаций этого типа. Освещена история Евпаторийский, Керченских, Севастопольских, Симферопольских, Ялтинских обществ, которые поддерживали бедных учеников в конце XIX – начале XX века. Установлено, что представители местной интеллигенции принимали активное участие в работе этих благотворительных обществ.

Ключевые слова: благотворительность, общества вспомоществования нуждающимся ученикам, Таврическая губерния, образование

The article is devoted to the analysis of the role of charity unions that provided aids to indigent pupils in the Taurida province in development of public philanthropic system in the region. The main direction of activity and special feature of functioning of these organizations have been determined. History of Eupatoria, Kerch, Sevastopol, Simferopol, Yalta charity unions, which provided aids to indigent pupils, is discovered. It was established that members of local intelligentsia had taken part in this charity organizations' activity.

Key words: charity, charity unions that provided aids to indigent pupils, Taurida province, education.

В умовах розвитку України як демократичної держави з ринковою економікою виняткового значення набуває дослідження такого важливого соціокультурного феномену як благодійництво. Добродійність – один із найефективніших інструментів взаємодії між органами державної влади і громадянським суспільством, тому подальший соціально-економічний розвиток нашої країни залежить, зокрема, і від виваженої політики по відношенню до філантропії. У зв'язку з цим важливе місце займає дослідження історії благодійності, адже розв'язання комплексу суспільних проблем, що пов'язані з ліквідацією негативних явищ у сучасному громадському житті, стає можливим при залученні не лише передових методів соціальної

роботи країн Західної Європи та Північної Америки, а й досвіду, якого набули наші предки у галузі благодійності протягом XIX – XX ст.

З початком XXI ст. окремим напрямком в історіографії української філантропії виступає історія благодійності в освітянській галузі. Так, 2002 року А. В. Нарядько підготував змістовну дисертацію «Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» [1]. Після цього до історії благодійництва у сфері освіти Харкова звернулася В. М. Корнієнко, яка дослідила стан освіти в добродійних установах міста, прослідкувала за процесом становлення та діяльності опікунських рад, виявила важливу роль цих об'єднань в освіченні знедоленого населення [2]. Серед ін-

ших робіт, присвячених цій темі, назвемо монографії Н. А. Сейко «Доброчинність у сфері освіти (XIX – поч. XX ст.): Київський учбовий округ» [3], «Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.): Київський учбовий округ» [4], а також І. С. Гребцової «Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе» [5].

Серед кримських дослідників, які звернулись до вивчення благодійності в царині освіти, відзначимо Г. Л. Круль. 2008 року дослідниця підготувала дисертацію «Благотворительно-просветительская деятельность семьи Романовых в Крыму во второй половине XIX – начале XX столетия», що містить оцінку внеску царської родини в розвиток благодійно-просвітницького руху в Таврійській губернії. Особливу увагу Галина Лук'янівна присвятила кримським навчальним закладам та філантропічним установам: Кушніковський жіночий інститут (м. Керч), Костянтинівське училище (м. Севастополь), притулок гр. Адлерберг (м. Сімферополь), котрі перебували під покровительством імператорської сім'ї [6].

У той же час, такий важливий елемент системи громадської благодійності Таврійської губернії як товариства допомоги нужденним учням у якості окремого об'єкта наукових розробок довгий час залишався по заувагою кримських дослідників. Вивчення історії становлення і розвитку цих спілок є важливою ланкою в дослідженні не тільки генези громадської доброчинності, але й народної освіти в Криму та Північній Таврії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Процес формування благодійних товариств, які надавали допомогу знедоленим учням Таврійської губернії розпочався на початку 80-х років XIX ст. після того як у законодавстві Російської імперії відбулись докорінні зміни по відношенню до суспільної філантропії. В другій половині XIX ст., завдяки активності міських громад і земців Криму та Північної Таврії, в повітових центрах відкрилась значна кількість навчальних установ середнього ступня (чоловічих й жіночих гімназій, комерційних училищ). Доволі велика кількість учнів цих закладів потребували матеріальної підтримки, оскільки їх батьки не мали змоги повністю покрити видатки за їх навчання. Отже, в містах регіону виникла нагальна потреба утворити мережу громадських благодійних установ, що підтримували хлопців та дівчат з незаможних родин, що бажали отримати гідну освіту.

Головними напрямками діяльності добродійних організацій цього типу були:

- щомісячна сплата за навчання незаможних школярів;
- видача грошової допомоги для отримання освіти;
- надання безкоштовного помешкання учням, котрі не мали можливості винаймати житло;
- надання продуктів харчування, одяжі, учбових посібників;
- безкоштовний медичний нагляд;
- сприяння у пошуках прибуткових занять нужденним ученикам [3, с. 46].

Одними з перших благодійних організацій, що надавали допомогу неповнолітнім у губернському центрі, стали: товариства допомоги учням Сімферопольської чоловічої казенної гімназії і Сімферопольської жіночої гімназії, засновані відповідно 1880 та 1881 рр. Перший з вказаних учбових закладів розпочав свою діяльність ще 1812 р., в той час як губернський жіночий навчальний заклад відкрився 1865 р. У 1871 р. ці заклади отримали статус казенних гімназій [7, с. 368]. В 70-х роках XIX ст. перед дирекцією цих гімназій постала проблема забезпечення нужденних учнів, які не мали змоги сплачувати за навчання, купувати необхідні для здобуття освіти речі. З 1875 р. від десяти до п'ятнадцяти учнів Сімферопольської чоловічої казенної гімназії утримувались за рахунок місцевого Товариства взаємного кредиту. Ця організація обирала хлопчиків, що отримували допомогу, за власним розсудом, в основному підтримуючи неповнолітніх з бідних сімей, які добре себе поводити й старанно вчилися. Втім, критерії відбору залишались досить суб'єктивними. За п'ять років вчителі гімназії та представники громадськості виступили з ініціативою відкрити благодійне об'єднання, котре надаватиме допомогу усім нужденним учням цього закладу. До складу новоствореного товариства увійшло сто шістьдесят дві особи [8, с. 4–6]. Щорічно поміч від організації отримували від двадцяти до тридцяти учнів, на утримання яких витрачалось 650 руб. За рік в губернському центрі розпочало свою роботу Товариство допомоги нужденним ученицям жіночої гімназії. Завдяки активному накопиченню коштів та проведенню благодійних акцій, правлінню цієї спілки до 1900 р. вдалось акумулювати капітал у обсязі 11 619 руб., що дозволило сплачувати за навчання та забезпечувати усім необхідним тридцять учениць [9, с. 798].

1882 року в Сімферополі розпочало роботу Таврійське товариство допомоги бідним учням. Причина виникнення цього благодійного товариства – відсутність організацій, які б надавали допомогу нужденним учням обох статей у повітових центрах та невеликих містах губернії. 15 липня 1881 р. до МВС надійшло прохання Таврійського губернатора М. В. Всеволозького в якому, зокрема, зазначалось: «Вкрай печальне становище деяких представників молоді, що навчається, в якому вони опинились через нестачу матеріальних коштів, залишає багатьох з них без можливості продовжити та завершити навчання викликало у середовищі освіченого населення Таврійської губернії створити «Товариство допомоги бідним учням» для надання їм належної освіти». Під проханням підписались відомі кримські громадські діячі та керівники органів місцевого самоврядування, серед яких був видатний лікар і науковець М. А. Арндт та інші представники земської інтелігенції [10, арк. 1,11]. На жаль, розвинути масштабну діяльність цьому філантропічному об'єднанню не вдалося. Через нестачу коштів не видавались щорічні звіти організації, до нас дійшов лише статут організа-

ції, який було надруковано 1882 р. [11]. Після того як в середині 80-х років XIX ст. місцеве земство позбавило організацію грошової підтримки, воно практично повністю припинило свою роботу. Отже, спроба сформувати загальногубернське товариство з підтримки нужденних учнів зазнало невдачі. В подальшому часі громадськість Тавриди вже не поверталась до подібної ідеї, надаючи перевагу добродійним спілкам, що підтримували учнів певних навчальних установ.

Збільшення кількості філантропічних організацій, які підтримували бідних учнів, спостерігається в Сімферополі з кінця XIX ст. Так, зокрема, Товариство допомоги нужденним учням комерційного училища Сімферопольського купецького товариства було засноване 1896 р. [12, с. 3]. За два роки після цього в губернському центрі виникло одне з не багатьох благодійних об'єднань, що надавало допомогу нужденним учням єврейської спільноти міста – Товариство доставляння коштів безкоштовному жіночому професійному Єврейському училищу створеному А. М. Коган. У навчальному закладі, котре було розраховано на двісті тридцять місць, навчались юдейки, більшість з яких були з бідних родин. Ще влітку 1896 р. група з п'яти осіб висунула ініціативу створити добродійне об'єднання для допомоги цим дівчатам. Однак затвердження кінцевого варіанта статуту та його публікація зайняли майже два роки. З 1898 р. благодійна організація надавала кошти для виплати заробітної плати вчителям, за опалення та освітлення приміщень навчального закладу та бібліотеки, на придбання навчальних посібників та книг для учнів. На гроші товариства купувались одяг, продукти харчування та ліки для осіб, котрі відвідували навчальний заклад. Найкращі учениці, які працювали у швацькій майстерні, одержували додаткову щомісячну стипендію. Товариство існувало не лише завдяки підтримці єврейської громади міста, а й отримувало регулярні фінансові надходження від

Сімферопольської міської управи, а також спеціального благодійного збору, запровадженого на користь навчального закладу [13, с. 4–6].

У 1900 р. Сімферопольський міський голова генерал-майор О. М. Ільїн, а також двадцять його найближчих сподвижників, ініціювали створення ще однієї благодійної організації – Товариства допомоги нужденним вихованцям Сімферопольського імператора Миколи II реального училища [14, с. 3]. В перші роки діяльності це об'єднання активно проводило різноманітні благодійні заходи, котрі були покликані зібрати кошти для незаможних учнів і студентів. Так, 9 листопада 1902 р. спілка організувала добродійну виставу, збору з якої перевищили 850 руб., завдяки чому вдалося впровадити додаткові стипендії та надати грошову допомогу найбільш знедоленим вихованцям учбового закладу [15].

Майже синхронно з першими спілками, котрі підтримували учнів сімферопольських гімназій, виникло й перше в Ялті об'єднання того ж типу – Товариство допомоги недостатнім учням й ученицям ялтинської чоловічої та жіночої прогімназій, статут якого було затверджено 11 червня 1880 р. Окрім традиційних видів матеріальної підтримки, як сплата за навчання, надання посібників з навчання, одяжі та взуття, нужденні випускники цього навчального закладу одноразово отримували кошти у обсязі 50 руб. [16, с. 1–3] Завдяки щедрим пожертвам членів спілки, серед яких були такі відомі громадські діячі, як краєзнавець та меценат О. Л. Бертсьє-Делагард, княгиня-благодійниця Н. О. Баратинська, граф С. В. Орлов, філантропічна спілка надавала підтримку шістдесяти учням за один навчальний рік (див. табл. 1). Завдячуючи невтомній праці голови товариства та директора гімназії О. Г. Готліба, за часів Русько-японської війни об'єднання сформувало фонд допомоги дітям воїнів, які були призвані до лав російської армії [17, с. 4].

Кількість членів, доходи й видатки Товариство допомоги недостатнім учням та ученицям ялтинської чоловічої та жіночої гімназії (1903-1910)
[17, с. 2–4; 18, с. 2–4; 19, с. 2–4; 20, с. 2–4; 21, с. 2–4]

Рік	Почесних членів	Членів-благодійників	Дійсних членів	Доходи	Видатки	Учні, що отримали допомогу
1903	16	17	70	2 625 руб. 99 коп.	1 789 руб. 61 коп.	54
1904	16	24	53	3134 руб. 56 коп.	2344 руб. 52 коп.	69
1905	16	26	45	2866 руб. 93 коп.	2813 руб. 11 коп.	83
1906	17	30	56	3416 руб. 60 коп.	3404 руб. 54 коп.	85
1910	20	31	39	828 руб. 68 коп.	2527 руб. 12 коп.	56

1901 р. в Ялті було засновано 4-х класне Гоголівське училище. Щорічно до навчального закладу набирали один клас учнів, котрі по закінченні мали змогу продовжити навчання в технічних та педагогічних училищах країни. 20 серпня 1902 р. при ньому було створено Товариство допомоги нужденним учням. У перший же рік існування організації до її складу увійшло сто п'ять осіб, що дало змогу залучити в касу товариства більш ніж 2 000

руб. За рахунок коштів спілки утримувались два учні, чотири одержували стипендії, вісім учбові посібники. Її добродійну діяльність також підтримували місцева єврейська спільнота та Товариство допомоги нужденним учням міського училища, які взяли на себе утримання частини вихованців [22, с. 3–5]. Під час економічної кризи та соціальної нестабільності 1905 р. об'єднання активізувало свою діяльність. Застій торгівлі та промисловості

болісно позначився на учнях училища, тому добродійна спілка збільшила грошову допомогу кожному учню з 48 до 180 руб. Крім того, на кошти членів організації було закуплено канцелярське приладдя та підручники, вісімнадцять найбідніших учнів щоденно безкоштовно отримували гарячі сніданки [23, с. 3].

Ще одним благодійним об'єднанням відкритим на початку 80-х роках XIX ст., яке активно допомагало учням Таврійської губернії, стало Піклування про нужденних учнів Керченських гімназій, котре довгий час очолював директор Олександрівської гімназії О. Л. Громачевський. 1889 р. кошторис товариства складав 3 157 руб., це дозволяло сплачувати за навчання дванадцять учнів чоловічої та десять учениць жіночої гімназії. Завдяки тому, що до складу товариства входили такі заможні громадяни, як К. І. Месакусуді, організації вдавалось нарощувати фінанси, і вже за десять років допомогу отримували п'ятдесят дев'ять хлопців та десять дівчат [9, с. 808]. 1912 р. «недоторканий» капітал товариства становив 1 450 руб., а сума пожертв та членських внесків становила 898 руб. 20 коп., що свідчить про активну благодійну діяльність цієї організації протягом всього періоду її існування [24, с. 108].

Товариство допомоги нужденним учням початкових училищ Керч-Єнікальського градоначальства було засновано 1912 р. і було одним з останніх добродійних об'єднань допомоги неповнолітнім, створених у Таврійській губернії. Завдяки проведенню численних благодійних акцій організація не тільки змогла забезпечити учнів необхідними підручниками та одежею, але й організувати екскурсії до Південного берега Криму та промислові об'єкти півострова. 1914 р. до складу спілки входило сто дев'ять дійсних членів, один почесний та два довічних, що робило її одним з найчисленніших у місті філантропічних товариств. Його засновники також намагалися відкрити книжковий склад, яким би могли користуватись вихованці усіх училищ та гімназій Керч-Єнікале, однак Перша світова війна завадила реалізувати цей проект [25, с. 4].

У серпні 1882 р. до МВС надійшло прохання про затвердження статуту Піклування про недостатніх учнів у казенних навчальних закладах Євпаторії. Затвердження документу відбулося вже 13 грудня 1882 р., після чого спілка розпочала активно підтримувати знедолених учнів. Серед членів організації, яких нараховувалось сімдесят вісім осіб, були відомі караїмські меценати Самуїл Пампулов та Езра Дуван. На початковому етапі розвитку кошторис її складав лише 735 руб. Подальше зростання уваги з боку засновників об'єднання дозволило йому допомагати значній кількості учнів, що знаходились у скрутному матеріальному становищі. Так, 1910 р. у складі Товариства перебувало сто одинадцять осіб. Завдяки підтримці міської управи об'єднання отримало можливість надавати щомісячну допомогу Олександрівському

караїмському духовному училищу (50 руб.), міському 4-х класному училищу та жіночому 2-х класному училищу (100 руб.) [26, с. 6–8.].

У 90-ті роки XIX ст. в Євпаторії завдяки громадській активності караїмської спільноти виникли навчальні заклади середнього ступня: 1894 р. було створене Олександрійське караїмське духовне училище, де готували майбутніх священиків, а вже наступного року в місті відкрилось Безкоштовне ремісне караїмське училище для дітей усіх звань ім. С. Когена, яке надавало неможливій молоді можливість отримати робітничу спеціальність. Значна кількість вихованців цих училищ потребувала матеріальної підтримки, тому в 1899 р. завдяки щедрим пожертвам видатних кримських караїмів М. С. Сарача (1 000 руб.) та С. М. Пампулова (200 руб.) було відкрито Товариство допомоги нужденним учням караїмських училищ м. Євпаторії. Організації вдавалось нарощувати капітал та постійно залучати до свого складу нових учасників. Згідно зі звітом організації від 1910 р., кількість дійсних членів організації в той рік сягала ста дев'яносто чотирьох осіб. Відомий меценат, євпаторійський міський голова С. Е. Дуван і його родина також належали до складу товариства й робили значні благодійні внески на користь філантропічного об'єднання. Щорічно товариство надавало нужденним учням допомогу розміром 1 000 руб. [27, с. 1–3]

Першим філантропічним об'єднанням, яке допомагало неповнолітнім Севастополя стало Товариство допомоги ученицям місцевої жіночої гімназії, статут якого було затверджено МВС 1881 р. [28, арк. 3]. Щорічні видатки організації на підтримку знедолених дівчат складали 600 крб. Ця сума давала можливість сплачувати за навчання та матеріально підтримувати чотирнадцять дівчат, що отримували освіту в цьому навчальному закладі [9, с. 810].

Другим севастопольським добродійним об'єднанням подібного типу стало Товариство допомоги недостатнім учням Константинівського реального училища відкрите 1883 р. Цей навчальний заклад, заснований 1875 р., отримав своє ім'я на честь великого князя Костянтина Миколайовича, котрий був головою та почесним членом багатьох наукових організацій. Навчання в училищі було платним. Так, наприклад, 1912 р. плата за навчання становила 50 руб., загальна ж сума видатків на утримання одного учня в цей час становила 89 руб. [29, арк. 3]. Більшість городян не мали змоги сплатити повну суму, і зверталась з проханням про допомогу до правління благодійної організації, яка знаходилась під заступництвом Великого князя Олександра Михайловича. Окрім сплати за навчання, діти бідних батьків та сироти отримували від спілки невелику грошову допомогу. Наприкінці XIX ст. за рахунок Товариства навчалось неможливих п'ятнадцять учнів Константинівського реального училища. Зазначимо також, що керівництвом навчального закладу було сформовано окремий благодійний капітал, з якого знедолені учні

також отримували допомогу [30, арк. 14]. Окремим різновидом добродійної допомоги в закладі були стипендії, які були двох видів: відмінники отримували іменні стипендії генерал-лейтенанта В. Ваховського, відставного статського радника А. Лаврова, потомственого почесного громадянина П. Іванова та інших, нужденним учням, котрі демонстрували високий рівень успішності та дисципліни, надавались стипендії строком на один рік від міського Громадського зібрання та Севастопольського товариства взаємного кредиту [31, арк. 30]. Розміри грошової допомоги талановитим учням з малозабезпечених родин щорічно коливались від 300 до 1 200 руб. Їхня кількість постійно зростала за рахунок впровадження все нових стипендій та збільшення фінансової спроможності Товариства допомоги недостатнім учням Константинівського реального училища. Так, 1912 р. кількість учнів, що мали пільги при сплаті за навчання становила досягала сорока дев'яти [32, арк. 18].

За межами Кримського півострова в досліджуваній період також відкривались товариства допомоги нужденним учням. Так, 1872 р. було засновано Бердянську чоловічу гімназію. За десять років після цього представники міської громади склали проект статуту Товариства з надання допомоги нужденним учням цього навчального закладу, який було затверджено 5 липня 1882 р. Окремою статтею цього документу зазначалось, що допомогу можуть отримати тільки ті учні, котрі не тільки знаходяться в матеріальній скруті, але й добре вчать та чемно себе поводять. Це зауваження давало змогу покращити поведінку та оцінки багатьох хлопчиків з неблагополучних сімей, які потребували грошової підтримки. Загалом організація щорічно витрачало 500 руб. на підтримку двадцятьох учнів [33, арк. 1,3]. За рік у місті також було ініційовано створення Товариства допомоги нужденним учням Бердянської жіночої гімназії [34, арк. 1].

Єдиним благодійним об'єднанням, що підтримувало незаможних вихованців навчальних закладів Мелітопольського повіту, було Товариство допомоги нужденним учням міського реального училища та ученицям місцевої жіночої гімназії. Філа-

нтропічна спілка була заснована ще в травні 1880 р. В перше десятиліття ХХ ст. спілка, очолювана директором реального училища В. Б. Благонадеждіним, нараховувала дев'яносто членів. Допомогу від філантропічної спілки, кошторис якої нараховував більш ніж 1 000 руб., отримували п'ятдесят учнів та учениць міста [35, с. 2–4].

Дослідивши історію діяльності громадських благодійних товариств, які підтримували нужденних учнів Таврійської губернії, ми можемо зробити висновок, що ці організації відігравали важливу роль у суспільному житті регіону. Завдяки їх активності незаможні верстви населення отримували можливість навчатись в навчальних закладах найбільших міст краю: Євпаторії, Керчі, Сімферополі, Севастополі, Ялті та ін. Таким чином вирішувався цілий комплекс важливих соціальних завдань. По-перше, підвищувався загальний рівень писемності населення. По-друге, діти з бідних родин, навчаючись у гімназіях, уникали негативного впливу вулиці, а це, в свою чергу, призводило до зниження підліткової злочинності. По-третє, завдяки заохочувальним мірам, котрі дозволяли отримати матеріальну допомогу від керівництва спілок, поведінка й відмітки багатьох нужденних учнів покращувались. Загалом у регіоні діяло більше двадцяти спілок цього типу, які надали допомогу понад 2 000 хлопчиків і дівчат протягом 80-х років ХІХ – початку ХХ ст. Отже, активність товариств, що підтримували бідних хлопців та дівчат, що навчаються, була невід'ємною складовою загальногубернського процесу з покращення умов життя населення Таврії, який ініціювали місцеві благодійники й представники земської інтелігенції. Він тривав протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. і надзвичайно позитивно вплинув на покращення взаємостосунків між різними прошарками суспільства в регіоні. Досвід набутий нашими предками в цій галузі можливо використати за сучасних умов, оскільки в освітніх закладах як України в цілому, так і АР Крим зокрема, навчається велика кількість дітей з незаможних родин, котрі потребують матеріальної і моральної підтримки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нарадзько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століть) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Нарадзько. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
2. Корнієнко В. М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століть) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Корнієнко. – Харків, 2005. – 19 с.
3. Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти (ХІХ - поч. ХХ ст.). Київський учбовий округ: Моногр. / Н. А. Сейко. – Житомир : Вид-во Житомирського держ. ун-та ім. І. Франка, 2006. – 447 с.
4. Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (ХІХ – поч. ХХ ст.). Київський учбовий округ / Н. А. Сейко. – Житомир : Полісся, 2007. – 320 с.
5. Гребцова І. С. Новоросійський університет в розвитку благодійності в Одесі (вторая половина ХІХ – начало ХХ ст.) : Благодійність и меценатство в Новоросійском университете : библиографический указатель / И. С. Гребцова. – Одесса : Астропринт, 2009. – 504 с.
6. Круль Г. Л. Благодійно-просвітительська діяльність родини Романових в Криму во второй половине ХІХ – начале ХХ столетия : дис. канд. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка і історія педагогіки» / Г. Л. Круль. – Ялта, 2008. – 231 с.
7. Бабенко Г. А. Таврическая губерния. История в очерках / Г. А. Бабенко, В. П. Дюличев. – Симферополь : Таврия, 2009. – 580 с., илл.

8. Устав Симферопольского общества вспомоществования ученикам Симферопольской гимназии. – Симферополь, 1880. – 15 с.
9. Благотворительные учреждения Российской империи / Собств. Е.И.В. канцелярия учреждений императрицы Марии. – СПб., 1900. – Т. 2. – 986 с.
10. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф.1287, оп.19, спр.198, 13 арк.
11. Устав Таврического общества пособия бедным учащимся. – Симферополь, 1882. – 12 с.
12. Устав Общества вспомоществования недостаточным ученикам коммерческого училища Симферопольского купеческого общества. – б. м. – б. г. – 8 с.
13. Устав Общества для доставления средств бесплатно женскому профессиональному Еврейскому училищу, учрежденному А. М. Коган. – Симферополь, 1898. – 16 с.
14. Устав Общества вспомоществования нуждающимся воспитанникам Симферопольского императора Николая II реального училища. – Симферополь, 1900. – 27 с.
15. Бракенгеймер П. Отчет по спектаклю в пользу нуждающихся воспитанников симферопольского Императора Николая II реального училища 9-го ноября 1902 года / П. Бракенгеймер // Крым. – 1902. – 20 нояб.
16. Устав общества пособия недостаточным ученикам и ученицам Ялтинской мужской и женской прогимназий. – Одесса, 1880. – 9 с.
17. Отчет общества для пособия недостаточным ученикам и ученицам Ялтинской мужской и женской гимназий за 1903 г. – Ялта, б/г. – 6 с.
18. Отчет общества для пособия недостаточным ученикам и ученицам Ялтинской мужской и женской гимназий за 1904 г. – Ялта, б/г. – 6 с.
19. Отчет общества для пособия недостаточным ученикам и ученицам Ялтинской мужской и женской гимназий за 1905 г. – Ялта, б/г. – 6 с.
20. Отчет общества для пособия недостаточным ученикам и ученицам Ялтинской мужской и женской гимназий за 1906 г. – Ялта, б/г. – 6 с.
21. Отчет общества для пособия недостаточным ученикам и ученицам Ялтинской мужской и женской гимназий за 1910 г. – Ялта, б/г. – 4 с.
22. Отчет правления Общества вспомоществования нуждающимся учащимся Ялтинского городского 4-х классного Гоголевского училища за первый отчетный год. – Ялта, 1904. – 16 с.
23. Отчет правления Общества вспомоществования нуждающимся учащимся Ялтинского городского 4-х классного Гоголевского училища за третий отчетный год. – Ялта, 1906. – 15 с.
24. Федотов П. М. Пятидесятилетие Керченской Александровской мужской гимназии (1863-1913) / П. М. Федотов. – Керчь, 1914. – 167 с.
25. Отчет о деятельности общества вспомоществования нуждающимся учащимся начальных училищ Керчь-Еникальского градоначальства за 1914 г. – Керчь, 1915. – 10 с.
26. Отчет Попечительства о недостаточных учащихся казенных учебных заведений г. Евпатории за 1910 г. – Евпатория, 1911. – 12 с.
27. Отчет о приходе и расходе сумм вспомоществования нуждающимся учащимся в караимских училищах г. Евпатории. – Евпатория, 1911. – 11 с.
28. РДІА, ф. 1287, оп. 19, спр. 118, 7 арк.
29. Державний архів міста Севастополя (далі – ДАМС), ф.164, оп. 5, спр. 2., 7 арк.
30. ДАМС, ф. 164, оп. 2, спр. 3, 131 арк.
31. ДАМС, ф. 164, оп. 1, спр. 16, 32 арк.
32. ДАМС, ф. 164, оп. 1, спр. 1в, 121 арк.
33. РДІА, ф. 1287, оп. 19, спр. 282, 10 арк.
34. РДІА, ф. 1287, оп. 19, спр. 382, 21 арк.
35. Отчет правления общества для пособия недостаточным учащимся Мелитопольского реального училища и недостаточным ученицам Мелитопольской женской гимназии за 1912 г. – Мелитополь, 1913. – 11 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, к.і.н., доцент О. П. Тригуб*

© А. М. Савочка, 2010

Стаття надійшла до редакції 26.08.2010